УДК 81'282

М.Р. Булатова

БАЛТАЧ ҺӘМ НОКРАТ СӨЙЛӘШЛӘРЕНДӘГЕ ИСЕМ СҮЗ ТӨРКЕМНӘРЕНӘ КҮЗӘТҮЛӘР
(Киров өлкәсенә уздырылган экспедиция материаллары буенча)

Статья посвящена характеристике языковых особенностей татар Кировской области. В работе рассматриваются некоторые именные части речи (имя существительное и местоимение) балтасинского и нукратского говоров среднего диалекта татарского языка. Материал подготовлен по результатам комплексной экспедиции, проведённой в 2018 г. Институтом языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ по татарским населённым пунктам Кировской области РФ.

Ключевые слова: татарский язык, диалектология, средний диалект татарского языка, балтасинский говор, нукратский говор, морфология, комплексная экспедиция.

The article is devoted to the characteristics of the linguistic features of the Tatars of the Kirov region. The paper considers some nominal parts of the speech (noun and pronoun) of the baltasin and nukrat subdialects of the middle dialect of the Tatar language. The material was prepared based on the results of a comprehensive expedition undertaken in 2018 by the Institute for Language, Literature and Art named after G. Ibragimov of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan in the Tatar villages of the Kirov region of the Russian Federation.

Keywords: the Tatar language, dialectology, middle dialect of the Tatar language, baltasin subdialect, nukrat subdialect, morphology, complex expedition.

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, дөньяда татарларның телен, әдәбиятын, халык иҗатын, музыкаль һәм тасвирый сәнгатен югары фәнни дәрәҗәдә өйрәнә торган гыйльми-тикшеренү үзәге буларак, милләттәшләребез яшәгән төбәкләргә комплекслы экспедицияләр оештыра. Комплекслы рәвештә өйрәнгәндә, тел, әдәбият, фольклор, сәнгать юнәлешенең төбәк хәзинәсендә булган барлык төр байлыгы – буыннан буынга тапшырыла килгән авыз иҗаты үрнәкләре, йола-гадәтләре, музыкасы, кием-салымы, йорт-каралты бизәкләре, тел үзенчәлекләре, эпиграфик һәм археографик мирасы – һәрберсе барлана һәм җентекләп анализлап бәяләнә. Халкыбызның рухи һәм милли-мәдәни мирасын туплауны дәвам итү максаты белән 2018 елда Киров өлкәсе татар авылларына фәнни экспедиция оештырылды. Өлкәнең өч районындагы 25 торак пунктта тикшеренүләр алып барылды: Слободской районының Нократ (Арслан, Касыйм, Ильяс авыллары), Малмыж районының Аджим, Исәк, Иске Йөрек, Актүбә, Никольский, Татар Кумбашы, Рожки, Яңа Йөрек, Шәгабән, Үрнәк, Кәлнә, Яңа Смәел, Салкын Чишмә авыллары һәм Малмыж шәһәре, Нократ Аланы районының Иске Пенәгәр, Ямул, Чумачар, Яңа Пенәгәр, Казанка, Урта Шөн, Түбән Шөн, Сасмак авыллары.

Киров өлкәсенең татар авылларында татар теле урта диалектының ике сөйләше таралган: Слободской районында – нократ, Малмыж һәм Нократ Аланы районнарында – балтач сөйләшләре.

Балтач сөйләше. Малмыж һәм Нократ Аланы районнарында яшәүче милләттәшләребез тел үзенчәлекләре ягыннан татар теле урта диалектының балтач сөйләшенә карый. Гомумән, балтач сөйләше Татарстанның төньяк-көнчыгышында, Киров өлкәсенең һәм Удмуртиянең көньягында (Шушма һәм Бурец елгалары бассейны) таралган. Нократ Аланы өлешчә Татарстанның Мамадыш районы белән чиктәш булганга күрә, биредә бераз мамадыш сөйләше үзенчәлекләре дә чагылыш таба.

Балтач сөйләше – казан арты сөйләшләре арасында әдәби телгә иң якын торганы. Шулай да бу сөйләштә дә диалекталь үзенчәлекләр юк түгел. Балтач сөйләшенең грамматик төзелеше, фонетик һәм лексик системасы тел белгече, диалектолог Д.Б. Рамазанова тарафыннан «Татар халык сөйләшләре» китабында тасвирлана [ТХС, б. 38–42].

Архив материаллары нигезендә һәм төбәктә яшәүче халыклар белән аралашу нәтиҗәсендә биредәге татарларның күбесенчә Татарстанның Балтач районыннан күчеп килгәнлекләре ачыкланды. Шулай ук Кукмара, Арча районыннан да килеп төпләнгәннәр. Бу күчеш төрле вакыт аралыгында булган. Мәсәлән, Малмыж районының Иске Йөрек, Татар Кумбашы авыллары XVI гасыр урталарында ук (1554 елларда) барлыкка килгән. Арча районы Мәтәскә авылы һәм Балтач районы Түнтәр авылының күп кенә гаиләләре, Явыз Иван чукындыруыннан качып, бу җирләрдә төпләнгәннәр. Малмыж районының Актүбә авылына исә XX гасыр башларында (1935 елларда) күмәкләштерү вакытында Балтач районыннан күчеп килүчеләр күп булган. 1950–1960 елларда, Исәк авылына Балтач районының Югары Сәрдек һәм Түбән Сәрдек авылларыннан килеп утыралар.

Нократ сөйләше Нократ (Вятка) елгасының бер тармагы булган Чепца елгасы бассейнында таралган. Шуңа күрә сөйләш вәкилләрен Чепца буе татарлары дип атау да бар.

Административ бүленеш буенча бу территория Киров өлкәсенең Слободской районына һәм Удмуртия республикасының Юкамен, Глазов, Балезино районнарына керә, элек исә Вятка губернасының Слободской һәм Глазов өязләренә караган.

Нократ сөйләше вәкилләренең тарихы шактый үзенчәлекле һәм катлаулы. Тарих һәм археология материаллары күрсәткәнчә, алар яши торган җирләр борынгы чорда Болгар дәүләте составына кергән, монгол яуларыннан соңгы чорда исә болгарларның төньякка борынгы удмурт җирләренә күчеп утырган булулары турында мәгълүматлар бар.

Сөйләш вәкилләренең бер өлеше – Чепца елгасының югары агымында, Удмуртиядәге авылларда яшиләр. Бу сөйләшкә караган авыллар арасында иң зурысы – Балезино районындагы Кистем авылы. Тарихи материаллардан күренгәнчә, Кистем халкы, җир аз булу сәбәпле, Киров өлкәсендәге Нократ (русча Карино) авылыннан аеры-

лып чыгып, әлеге урынга килеп утырган. Бу авылның сөйләше дә шул ук Нократ авылы сөйләшеннән аерылмый диярлек. Шуңа күрә, фәндә сөйләш нократ-кистем сөйләше дигән исем белән дә билгеле [ТХС, б. 140].

Киров өлкәсенең Слободской районына караган Нократ авылы элек бик зур булган, үзе берничә авылны – Олы Ил яки Югары авыл (Югары Карино), Түбән авыл (Түбән Нократ), Ильяс авылларын берләштереп торган. Югары авыл үзе дә Дәүләтьяр һәм Митюк авылларына, Түбән авыл исә Арслан, Абаш, Касыйм, Юач авылларына бүленгән булган. Хәзер бу авыллар бик кечкенә калган.

Нократ сөйләшенең үзенчәлекләре фәнни яктан шактый нык өйрәнелгән. 1920 еллар азагында күренекле галим Җ. Вәлиди Нократ иленә диалектологик экспедицияләр уздыра һәм нократ-кистем сөйләше турында әһәмиятле мәгълүматлар теркәп калдыра; Л. Җәләйнең «Татар диалектологиясе» дигән китабында да нократ сөйләше турында материаллар, фәнни күзәтүләр китерелә [Валиди, с. 135–144; Җәләй, 1947, б. 32–38].

Нократ сөйләше бик этрафлы итеп, тиешле фәнни югарылыкта һәм бөтен тулылыгы белән тел белгече Н.Б. Борһанова тарафыннан өйрәнелә, кандидатлык диссертациясе языла [Бурганова, 1953].

Диалектологлар Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Ф.Й. Йосыповларның да әлеге сөйләшкә багышланган хезмәтләре бар. Ф.С. Баязитова Нократ якларын аеруча нык өйрәнә (1986, 1988, 2002 еллардагы экспедицияләрдә катнаша), нократ сөйләшенең грамматик төзелеше, лексик системасы, бу төбәкнең матди-рухи мәдәнияте турында бай материалларны үз эченә алган китап чыгара һәм әлеге сөйләш үзенчәлекләрен «Татар халык сөйләшләре» дип аталган хезмәттә дә бәян итә [Баязитова, 2006; ТХС, б. 140–155].

Тел үзенчәлекләрен лингвистик география методы белән өйрәнү нәтиҗәсендә, нократ сөйләшендә дүрт урынчылык билгеләнгән: нократ, кистем, глазов (юкамен), бисермән-керәшеннәр урынчылыклары. Киров өлкәсенең Слободской районы татар авыллары нократ урынчылыгына карый.

2012 елда Удмуртия Республикасына оештырылган фәнни комплекслы экспедиция вакытында Нократ сөйләшенең кистем, глазов (юкамен) урынчылыклары М.Р. Булатова тарафыннан да өйрәнелә. Һәм аның шул төбәк вәкилләренә хас тел үзенчәлекләрен яктырткан һәм гореф-гадәт, көнкүреш материалларын туплаган хезмәтләре басылып чыга [Рамазанова, Булатова, 2021, б. 98–149].

Нократ сөйләше татар теле урта диалектының борынгылык шактый яхшы сакланган кызыклы бер сөйләше булып санала. Бу сөйләштә тарихның тирән катламнарын ачарга ярдәм итә торган фонетик, морфологик, лексик үзенчәлекләр, йолалар һәм гореф-гадәтләр сакланып калган. Йолаларга, мифологиягә һәм ырымнарга караган, туганлык мөнәсәбәтен белдерә торган сүзләр, кием-салым атамалары, әлеге сөйләшнең татар телендәге казан арты, пермь, керәшен,

касыйм сөйләшләре белән, шулай ук көнбатыш (мишәр) диалекты сөйләшләре белән дә зур уртаклыгы булуын күрсәтә.

Тарихи сәбәпләр аркасында, татар халкының төп өлешеннән территориаль яктан аерымланып, удмуртлар һәм руслар арасында яшәп калганлыктан, нократ сөйләше вәкилләренең гореф-гадәтләрендә әлеге халыклар белән уртаклыклар барлыкка килгән.

Балтач һәм нократ сөйләшләре төп грамматик категорияләр, аларның ясалышы һәм мәгънәләре буенча татар әдәби теленнән, нигездә, аерылмый. Шуның белән бергә кайбер үзенчәлекләр дә күзәтелә. Исем һәм алмашлык сүз төркемнәрен карап узыйк.

Исемнәр. Нократ сөйләшендә иркәләү кушымчасы (*-кай*/*-кәй*) әдәби телдән аермалы буларак, *-ку^{о}й* формасында әйтелә: *Камку^{о}й* – әд. Камиләкәй, *әтку^{о}й* – әткәй, *әңку^{о}й* – әнкәй, *җанқу^{о}й* – җаныкай, *Бибку^{о}й* – Бибекәй һ.б.

Әлеге сөйләштә III заттагы исем, алмашлык, сыйфат һәм саннарга икешәр тартым кушымчасы ялгану үзенчәлекле (*-ы-сы*/*-е-се): аның исемесе* – әд. аның исеме, *арыш ынысы* – арыш оны, *икесегез* – икегез, *барсыбызны* – барыбызны, *берсебез* – беребез, *өчесебез* – өчебез, *сет эстесе* – сөт өсте һ.б.

Бу күренеш бик сирәк кенә балтач сөйләшендә алмашлыкларда һәм кайбер сүзләрдә күзәтелә. Мәсәлән: *Йегет йортона төшкәндә қызның үз әйберсе* (әйбере) *булырға тийеш. Монсысы* (монысы) *минем өй. Ансысын болай пешерәбез: әче қамырны җәйәбез дә, ул қабара.*

Икеләтелгән тартым кушымчасын ялгау татар теле урта диалектының минзәлә, златоуст, турбаслы, бөре [Булатова, 2021, б. 48], мамадыш, пермь, керәшен сөйләшләренә һәм көнбатыш (мишәр) диалекты сөйләшләренә дә хас.

Балтач сөйләшендә I һәм II зат тартым кушымчалы исемнәрнең төшем килеше кыпчак тибында да, угыз тибында да формалашырга мөмкин: *бозаwымы* / *бозаwымны* – әд. бозавымны, *үлчәwеңе* / *үчәwеңне* – үлчәвеңне һ. б.

Нократ сөйләшендә *-нан*/*-нән*/*-дан*/*-дән* чыгыш килеше кушымчалары *-дин*/*-дэн* рәвешендә дә әйтелә: *синдин* – әд. синнән, *кешедин* – кешедән. Мәсәлән: *Бик йуғары бездин, мынау таулар эстендин йердэн су килэ.*

Балтач сөйләшенә караган кайбер авылларда кеше исемнәре кыскартыла. Мәсәлән, Яңа Пенәгәр авылында кеше исемнәрен тулы көе, ә Иске Пенәгәрдә кыскартып әйтәләр: *Маһри* – әд. Маһрибикә, *Рәхи* – Рәхимулла, *Самыйқ* – Сәмигулла, *Нурый* – Нурәхмәт, *Бәдәр* – Шәмсибәдәр, *Заһи* – Заһидулла, *Исмәй* – Исмәгыйль һ.б.

Исем-исем сүзтезмәләре нократ сөйләшендә күп очракта кушымчасыз гына кулланыла: *кез кен* – әд. көз көне, *дур татар аwыл* – зур татар авылы, *айақ кийэм* – аяк киеме, *қазан кеше* – казан кешесе, *шэкэр савыт* – шикәр савыты, *ураза бәрйәм* – ураза бәйрәме, *йер алма баз* – бәрәңге базы, *аwыл қалық* – авыл халкы, *тау бит* – тау бите, *Қорбан бәрйәм* – Корбан бәйрәме һ.б. Шулай ук: *тез ала* –

тездән алып. Мәсәлән: *Мин үрәнмә келим гәрәп телгә.* – Мин гарәп телен өйрәнергә телим.

Бу күренеш урта диалектның пермь һәм көнчыгыш (себер татарлары) диалекты сөйләшләренә дә хас. Сирәк кенә минзәлә (яңавыл урынчылыгы), бәрәңге, златоуст, бөре, чистай, темников сөйләшләрендә дә очрый.

Иялек һәм төшем килешендәге исемнәр һәм алмашлыкларга *-қысы / -кесе* кушымчалары ялгап сөйләү нократ сөйләшенең төп морфологик үзенчәлекләреннән берсе дип әйтергә мөмкин: *анынқысы йаwлық* – әд. аның яулыгы, *безнекесе эш* – безнең эш, *қызымнықысы шал'* – кызымның шәле, *анынқысы кулмик* – аның күлмәге, *синенкесе йер* – синең җирең, *безненкесе йер алма* – безнең бәрәңге һ.б.

Әдәби телдән аермалы буларак, бу формалар аергыч ролендә дә киләләр: *аwылнықы оланнар* – әд. авыл балалары, *минеңкесе қыз* – минем кыз, *безнекесе аwыл* – безнең авыл, *күршенеке малай* – күрше малае, *Қазаннықы қатын* – Казан хатыны, *қыз-қатыннықы күлмәк* – хатын-кыз күлмәге һ.б.

Нократ сөйләшендә саннар белән ачыкланып килгән исемнәр, әдәби телдән аермалы буларак, күплектә яраша. Мәсәлән: *Ике киленнәр (әд. ике килен) белә тырдық, берги тырдық. Беш кешеләр* (кеше) *тее урамға китте.* Чагышт.: шулай ук урта диалектның пермь сөйләшендә дә.

Алмашлыклар. Зат алмашлыклары: *мин / мэн, син / сэн, ыл / ул / у, без, сез, алар.*

Нократ сөйләшендә *шул* күрсәтү алмашлыгы урынына *ул, бу, алай, былай, андай* (шушы, шулай, шушылай, шундый) алмашлыклары да кулланыла. Мәсәлән: *Андай (әд. шундый) тырмышта тырдық. Ул уқ арада без ди килдек – Шул ук арада без дә килдек.*

Балтач сөйләшендә I һәм II зат алмашлыклары юнәлеш килешендә *мийа, сийа* вариантында да очрый. Бу күренеш бигрәк тә дөбьяз сөйләше белән чиктәш авылларда күзәтелә. Мәсәлән: *Мулла абзый әйтеп қалдырды моно мийа* (әд. миңа).

Чагышт.: *мийа / мийә, сийа / сийә* формалары Башкортстан татарлары сөйләшләренә (байкыбаш, минзәлә, кормантау, тепекәй, турбаслы һ.б.) [Булатова, 2021, б. 97], шулай ук норлат, дөбьяз, эчкен, пермь, нагайбәк, сафакүл һәм себер татарлары сөйләшләренә дә хас.

Балтач сөйләшендә *без, сез* алмашлыкларының иялек килеше *безен, сезен* рәвешендә дә ясала. Мәсәлән: *Монда безен* (әд. безнең) *әтиләр никахқа төштөләр. Безен аwыл тығыз утырған була, бер төркөм кеше йаңға урынға күчеп утыра. Сезен нәнә* (әни) *паласлар да суқты ул.*

Нократ сөйләшендә тагын түбәндәге алмашлыклар билгеле: *ана, мынау / мына, теге / тее / те, у / ул, бу; нинди, қасы, ничә / нэчэ, қай ки / қайа ки* – әд. каядыр, *ни / нә / нимэ / нәстә* – нәрсә, *әлдә нәмәстә* – әллә нәрсә, *беттегесе* – бөтенесе, *кемсә / кемки* – кемдер, *ники* – нидер, нәрсәдер, *қайки* – кая да булса. Мәсәлән: *Малларны қай ки салдылар*

(каядыр куйдылар). *Кемкидә* (кемдә булса да) *бардыр ул китаплар. Нәрсә* сорау алмашлыгының *нәстә* варианты ике сөйләштә да иркен кулланыла. Мәсәлән: *Бер абыстай әбилеккә* (кендек әбисенә) *әйтте: бер нәстә* (нәрсә) *бирмәсәләр дә, сабын булса да сорап ал, диде. Өмә йасыйлар: кем мүк сала, кем башқа нәстә. Ашқа башта нәстә салыйм? Сондықта түлләр, шторалар, өйгә нәстә кирәк – бэтенесен түйәп апардық..*

Балтач сөйләшендә III зат һәм күрсәтү алмашлыкларының юнәлеш килешендә борынгы *-ар/-әр* кушымчасы саклана. Мәсәлән: *Моңғар (моңа) да дучмақ салып қайтарыйқмы? Зиһенне шуңғар биргәндер Ходай – қорәнне қай төшөннән ачсам, шуннан уқыдым. Бездән йырақ қына түгел буыннар утырта торған әби барийы, аңғар (аңа) йөрөрләр ийе. Йөзлөк белән туған бала бик сирәк була ул, аңғар (аңа) тиз күз тийә дийә торғаныйы нәнә.*

Сөйләштә *шуңа, моңа, тегеңә* алмашлыкларының юнәлеш килеше *-арға/-әргә* кушымчасы белән дә ясала. Мәсәлән: *Шоңарға (шуңа) дип қамыр ашы әзерләп қуйдым. Тегеңәргә (тегеңә) дә ошаған микән.*

Шулай итеп, Киров өлкәсенә оештырылган комплекслы экспедиция барышында милләттәшләребезнең сөйләм үзенчәлекләренә игътибар ителде, алар анализланды. Бу төбәктә татар теле урта диалектының нократ һәм балтач сөйләшләре таралган. Диалекталь үзенчәлекләр булуга карамастан, сөйләшләрдә исем сүз төркемнәре, башка сүз төркемнәре кебек үк, нигездә, татар әдәби телендәгечә. Әйтеп узуыбызча, балтач сөйләше – казан арты сөйләшләре арасында әдәби телгә иң якын торганы. Нократ сөйләшендә тарихның тирән катламнарын ачарга ярдәм итә торган, иске татар язма әдәби теленә хас булган үзенчәлекләр ныграк сакланып калган.

Әдәбият

Баязитова Ф.С. Нократ сөйләше. Рухи мирас: гаилә-көнкүреш һәм йола терминологиясе, фольклор. Казан, 2006. 240 б.

Булатова М.Р. Татарские говоры Башкортостана: ареальный аспект. Казань: ИЯЛИ, 2021. 136 с.

Бурганова Н.Б. Языковые особенности каринских и глазовских татар: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Казань, 1953. 16 с.

Валиди Дж. Наречие каринских и глазовских татар // Труды общества изучения Татарстана. Казань, 1930. С. 135–144.

Җәләй Л. Татар диалектологиясе. Казан, 1947. 136 б.

Рамазанова Д.Б., Булатова М.Р. Тел – милләтнең җаны (Татар теле урта диалектының нократ сөйләше) // Милли-мәдәни мирасыбыз: Удмуртия татарлары. Казан, 2021. 2 нче басма. 400 б. (Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән). Б. 98–149.

Татар халык сөйләшләре: Ике китапта. Беренче китап / Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Т.Х. Хәйретдинова һ.б. / Казан: Мәгариф, 2008. 463 б.

Булатова Миңнира Рәхим кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтның ареаль лингвистика бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре